

Armenia ala Soviet Batasuna? Berriro ere nazio-arazoa

Joseba Intxausti

Handia da Soviet Batasuna: 22.000.000 km² eta 261.200.000 bizilagunekin (1978); txikiagoa, Soviet Batasuneko Armenia: 29.800 km² eta 3.031.000 (1979) biztanlerekin. Eta are txikiagoa Azerbaijan-eko Karabagh Garaia: 4.400 km² eta 157.200 (1976).

Baina, itxura guztiz, eskualde estu eta txiki honetan Soviet Batasun osora ere leher daitekeen nazio-arazo larriak egin du eztanda: Armeniar sakabanatu eta sofrituak gertu daude Karabagh-eko beren herritarrei batasuna eta babesa segurtatzeko. Ierevan-en, beste hainbat aldiz bezala, manifestaldi munstro bat egin zen kaleetan, oraingoan 500.000 lagunekoa (1988-ekaina-15), Karabagh-eko eskualdea Azerbaijan-etik Armeniara pasatzeko eskatuz.

Herritarren borondate hori borondate politiko instituzionala ere bilakatu da Armeniako Errepublikan Sovietarrean, Alderdi Komunistaren barnean eta Parlamentuan (Ekainaren 15). Eta ez da harritzekoa, olatu politiko hau, zeren, Ter Minassian historikarizazioenaren arabera, Armeniako Errepublikan ideologia nagusia nazionalista baita.

Armeniarren Diaspora zabal eta ongi eratuan, Karabagh-en gertaturiko hilketek eta Soviet Batasunean bertan ikusi diren manifestaldiek (Moskun, adibidez: Martxoaren 26an), ekintza-molde guztiak zuzpertz dituzte: kale eta plazetako manifestaldiak, Enbaxada soviatarren aurreko protestak, argitalpenak, intelektual eta politikarien azalpenak, etab. Karabagh, azken buruan, zerbait sakonagoren *iceberg*-punta besterik ez da aspaldidanik datorrena, bai; baina fenomeno zabalago baten adierazlea. Charles Aznavou[r] armeniar frantsesak ere bere kantari-ahotsa eman die errebindikazio zaharberrietuei: "La mort les a frappés sans demander leur âge, / Puisqu'ils étaient fautifs d'être enfants d'Arménie" (= Heriotzak jo ditu, adinaz galdetu gabe, / Armeniako seme-alaba izatearen errudun zirelako).

Nazioak berriro ere

Historia handiko eta patu gaiztoko herria izan da armeniarrena, eta azken mendean batipat gogorra nazio honen bizitza. Baina historia hurbil honek milaka urtetako historia du atzetik, eta, aberri horren lurraldeei gagozkiela, Diaspora aldakor eta ezinegon batean sakabanatua ere ageri da.

Orrialde hauetara dakargun Soviet Batasuneko nazio-arazo hau ez da ezezaguna *Jakin*-en irakurlearentzat: zenbaki bateko dossier osoa eskaini zitzaion aldizkarian gaiari (1980ko Urtarrila-Martxoetako alea: 13. zenb.). Azken hilabete hauetan, gaurkotasun berria irabazi du beronek egunkarietan. Berriz ere piztu da "Nazioen errebolta Soviet Batasunean".

Erregimen soviatarrek nazionalitateen eta herrien arazoari eman dion irtenbide konstituzional eta praktikoak eztabaida teoriko eta erresistentzia politiko ozpinduak piztu izan ditu aspaldidanik, mundu zabalean ezezik, Euskal Herrian ere. Ezker abertzale marxista eta ez-marxistaren eztabaidakizun errepikatua izan da haxe (ik., adibidez, *Jakin* 13. zenb.; Azurmendi 1971: passim; Apalategi/Iztueta 1974: passim). Soviet Batasunean ere eztabaida hori biziberritu egin da, 1966tik aurrera bereziki.

Oraindik berrikitan Soviet Batasuneko Unibertsitateetatik atzerrira etorri izan diren delegazio kulturalen azalpen ofizialek (honelako ahotsak entzun ahal izan genituen, adibidez, Katalana-

ren Nazioarteko II. Kongresuan: 1985eko Maiatza. Palma de Mallorca) eta orain *perestroika* eta *glasnost* hauen babespean datozkigun albisteek ez dute elkarrekin kidesasun handirik. Aitzitik, bi diskurtso politiko garbiki kontrajarriak dira, lehengo ofiziala eta oraingoa eta berorren ondoko protesta sozial hau.

Azken hilabeteetako berrien arabera, Soviet Batasunaren barnean bertan, nazio-arazoaren inguruan, teoria eta praxi politiko berrituak agertu dira. Armenian ezezik, Kaukasia osoan, herrialde Baltikoetan, Kaspiotik Ertasiara dauden herrietan, azken gerra-ondoan deportatutakoen artean (tartariarrak, mesketa musulmanak...), kultur trataera politiko berria eskatzen da, eta inoiz baita ukatutako herrialdeak berreskuratzea, edo muga geo-politikoak berrikustea ere.

Aurreko mendetik hona Estatu espainolean Katalunia edo Euskadi bezalatsu, Soviet Batasunean ere badaude azken hamarkadetan sozio-ekonomia garatuagoa eta bizi-maila jasoagoak lortu dituzten Errepublikak. Herri ezberdinetako iharduera ekonomikoak eta eguneroko bizimoduak alderatuz suma daitekeena da hori. Kaukasia osoaren eta, beraz, Armeniaren kasuak Soviet Batasunaren analisisetan sozio-ekonomikoki nahikoa berezita ageri dira, beren analisi-parametroen arabera.

Guk hemen, erabateko esplikazio historiko eta sozial osoa emateko asmorik gabe, lehen hurbilpen baterako zenbait datu bildu nahi izan dugu, Soviet Batasuneko nazio-arazoaren prozesu-berritze honetan, itxuraz bederen, aurrea hartu duen Armenia adibidetzat ekarriz.

Armeniako Errepublika Sovietarra (1921. 1936-1988)

1894ean armeniarren Genozidioa hasi zenetik, Armenia Europaren oroimenean egon da, herri eta aberri egingarri bezala. Lehen Mundu-Gerratearen eta Genozidio handiaren (1915-1916) ondoren, Armeniak bi gertakari politiko nagusi bizi izan zituen: Erdi Aroan galdutako (1375) Estatu nazional beregaina berriro ahal izan zen (1918-1920), eta, independentzia osorik gabe ere, Armenia Sovietarra eraikitzea lortu da (1936-1988). Lorpen politiko instituzional hauen ondoren, "Diaspora Handia" deituaren garaia da hau (1915-1988).

XX. mendeko testuinguru historiko honetan, errealitate politiko iraunkor gisa eta herri sakabanatuaren bil-puntu ezin ahantzia bezala ageri da Armeniako Errepublika Sovietarra. Gorrotatua nahiz amestua, ez du Diasporarik egoskorrenarentzat ere sekula bere erakarmena erabat galdu, eta inoiz edo bestetan (1936, 1945-46, 1957, 1965, 1988), aterpe hobeagorik ezean, erasotako armeniarren babesleku ezezik, nazio-kontzientziaren berritzaile eta aberriaren haz-leku bilakatu da.

Soviet Batasuneko Errepubliken artean (15 dira guztiak), txikiena da lurraldez Armenia, eta hamabigarrena biztanlez. Nahikoa laburra da Armeniako Errepublika Sovietarraren historia, izan ere 1936ko Konstituzio Sovietarraren ondorioz jaio baitzen Errepublika hau, bere nortasun bereizi horrekin. 1921-1936etan Armeniako lurraldea Transkaukasiako Errepublikaren barnean egon zen, Georgia eta Azerbaijan-ekin batera erakunde politiko berean. 1963ko Batasunaren eskualdekatze orokorrean, gaur eguneko hiru Errepublika hauek oraindik ere eskualde ekonomiko bakarrean biltzen dira, garai bateko eta historiako hurbiltasunak azpimarratuz. Baina, nolana ere, hurbiltasunak ez du esan nahi auzotasun samurrik, derrigorrez.

Lurraldea Armada Gorriak hartu zuenean hasi zen Armeniaren historia soviatarra (1921). Handik gaurdainoko hamarkadetan epealdi ezberdinak muga daitezke Armenia Sovietarreko proiektu nazionalaren garapenean, izan ere, Errepublika Sozialista horretan (gizartean nahiz erakundeetan) proiektu sozialista ofizialak ez baititu ito ahal izan kontzientzia eta borondate nazionala. Lurralde armeniarren autonomia osorik beregaina, aberriaren lurralde-batasuna, Armeniaren berreskurapen kulturala eta Genozidio ondoko Diasporari babeslekua segurtatzea, adibidez, iraultza sozialarekin batera helburu hautatuak izan dira askorentzat.

Pausoz pauso Iraultza

Armeniaren soviartzean, pausoz pauso egin nahi izan da bide, baina jite ezberdineko uneak izan ditu, noski. Transkaukasiako Errepublikaren barnean, Iraultzaren ondoko lehen urteak (1921-1928) erregimen berriaren segurtapen-urteak dira, horretarako premiazko berrantolamendu politikoa eraikiz. Ondoren "Bigarren Iraultza" deitua dator (1929-1935): lurren kolektibizazioa

ezarri zen (1928an, 55 kolkoz zeuden; 1932an, oster, 900). Gerrila bizi bat sortu zen aldakuntza horien kontra, eta Armada Gorriak berriz ere eskua sartu behar izan zuen (1932).

Armeniako Errepublika eraikitzearekin bateratsu (1936), garbiketa politikoak hasten ditu Stalin-ek (1936-1939): Orduan, horrek leptomoztu zion etorkizuna Armeniako komunismo nazionala izan zitekeenari, Jandjian-en heriotzarekin liderra kenduz. "Aberri-Gerra Handian" (1941-1945) guztiz aldatu zen Armeniaren botere zentralen politika: 1945-1946etan, Armeniako Errepublikara itzultzeko deia egin zitzaion Diasporari. Abertzale izan zitezkeen guztientzat hain beltzak gertatu ziren Stalin-en azken urteen ondoren (1949-1952), Soviet Batasuneko Alderdi Komunistaren XX. Kongresuaren ondoko (1956) politikak irekitasun berria erakutsi zuen erbesteko armeniarrentzat eta Armeniaren nortasun historiko-kulturalarentzat.

Ordutik hona, kultur ekinbide instituzional eta programatuaren bidez, Errepublika Sovietar horrek munduko armeniar guztien aberri-egoitza bilakatzeko ahalegin saiatuenak egin ditu: ondare historiko nazionala zaindu egingo da (Matenadaran Muscoa, 1959), gertakari historikoen oroimenari eta sinbologiari leku berria emango zaie (Genozidioaren 50. Urteurrenaren ospakizunak, 1965-1967; Zardarabad-eko guduari monumentua, 1968), eta kultura armeniar modernoari oinarri nagusi berriak sortuko zaizkio (*Herri Armeniarraren Historia*, 1971; *Entziklopedia Armeniarra*, 1974). Kontsulta-lanek eta ikerlan berriek Armeniaren iraganaz eta nortasunaz ezagumendu kritiko jantziagoa sortu dute.

Armeniako Errepublika Sovietarrak eta bertako gizarteak aldakuntza handiak ezagutu dituzte, azken hiru hamarkadetan bereziki. Hainbatetan biderkatu da biztanlegoa:

1926	881.000
1939	1.282.000
1945	1.187.000
1959	1.764.000
1970	2.492.000
1979	3.031.000

Biztanlego honen homogenotasun etno-kulturala handia da: % 90 bertakotar armeniarrek osatzen dute, eta beste % 10ean errusiarrak ez dira % 3ra iristen. Hazkuntza hau Kaukasiako eta Armeniako portaera demografiko bereziekin lotuta dago; izan ere,

1959-1970. urteetan, adibidez, Soviet Batasuneko Errepubliken artean Kaukasia eta Ertasia musulmana (honetan, Mendebaldeko Errepubliketara kontrajarrita) batezbesteko hazkuntz kurbaren gainetik ageri zaizkigu, eta hamaika urte horietan Armeniak 729.000 biztanle irabazi zituen.

Ekonomi aldakuntzek zerikusi zuzena izan dute, noski, populazioaren igoera horretan. Lehenengo garapen-ekinaldia 1930. urteetakoa da, eta produkzio industrialak bere pisu erlatiboan gora egin zuen: % 58 1932an, % 72 1937an. Eta azken hamarkadetara gatzela, 1975ean honela banatzen ziren sektore ekonomiko ezberdinetako produktu gordinaren datuak: lurgintzak % 9, industriak % 77,6 eta zerbitzuek % 13,4. "Stalin-ondoko urteek, Armenian eta gainerako Kaukasian, garapen ekonomiko erreal eta bizkorra ezagutu dute, industri eta nekazal produkzioaren ugaltza absolutu eta erlatibo batekin, eta bizi-mailaren igoerarekin" (Ferro/Mouradian).

Soviet Batasunean garapen ekonomikoaren aldetik aurrenekoen artean ageri zaigu Armeniako Errepublika; hala ere, entzun edo irakurri ohi diren eritzi baikorregien aurrean, kritikoei hau da gogoratu ohi dutena: 1950-1980.eko inbertsioek ez dute Armenian Batasuneko batezbestekoa gaitzatu, eta 1970-1980.eko inbertsio horiek behera egin zuten: "Inbertsio eta norabideak bere gisara erabakitzen dituen errusiar botere zentralaren kolonia ustiatu bezala sentitzen dituzte beren buruak sarritan armeniarrek". Bizimaila on bat lortu bada ere (Ertasiako Errepubliken eta Mendebaldekoen tartekoa), bertako hezkuntz mailaren azpitik dago hura (eguneroko bizi-modu arruntaren eta jendearen hezkuntzaren artean desoreka bat sortuz, alegia), eta etorkizuna ez zaio ekonomikoki batere argia ikusten inbertsioen aldetik; bestalde, "ekonomia parekide beltzak" duen indarra handia da. Jakina denez, isilpeko bigarren ekonomia (*papakh*) horren pisua halakoxea da Kaukasia osoan.

"Homo sovieticus" a mamitzen

Krisi eta kritiken artean, *homo sovieticus* delakoa ontzeko, badiu sistema sovietarrak bere tresna bateratzaile eraginkorrak, eta izan ditu batasunaren aldeko gertakari historikoak ere: Alderdia, armada, eskola, komunikabideak, hizkuntz politika, ideologia,

elkarrekin egindako gerrak, etab. Guztion historia egitea hemen ezina izan arren, esan dezagun Alderdia, Armada eta Eskolari buruz zerbait.

Alderdi bat bakar zentralizatua den Alderdi Komunistan georgiarrak, armeniarrak, errusiarrak eta juduak ziren (1979 inguruan) proportzioz ongien ordezkatuak. 1918ko Errepublika Armeniar independentean, boltxebideek % 5 botu bakarrik bildu zituzten; baina, 1921ean, Armada Gorriarekin batera nagusitu zen Alderdi Komunistan ia 3.000 alderdikide armeniar zegoen, ez gehiagorik. 1936arte, Aghasi Jandjian (1901-1936) izan zen Alderdi Komunistari jite armeniar bat ere eman nahi izan ziona, baina 1935-1936etako garbiketean erori zen Jandjian, alde aurretik Berria-ren etsaigo politikoa irabazi ondoren, eta "desbiderazio nazionalista"ren salaketarekin. Stalinen garbiketek alde bikoitza izan zuten Armenian: botere-borroka eta abertzaletasun sozialista posible batena. Ieghixe Txarentz poetaren heriotza garaiko inteligentsia nazionalaren garbiketa haren sinboloa da, oraindik ere. Urte haietako salakizuna behin eta berriz (1948, 1951, 1952) zera izan zen, Armeniako Alderdi Komunistaren Kongresuetan: "Iragan nazionala idealizatu egiten da, klase-borroka ikuspuntu sozialistatik ez begiratu" zioen Arutiunov Alderdiko lehen idazkari stalinistak. XX. Kongresuaz geroztik (1956), ugalduz joango dira Alderdiko armeniar karnetunak, 1980aren inguruan 230.000 izateraino. Kopuruaren aldetik, itxuraz, oso ongi ordezkatua dago Armenia; baina alderdikide horietatik ia erdiak, sarri, desnazionalizatuturiko armeniarren Diaspora sovietarretik bilduak dira, eta, dena den, ordezkapen armeniarra hondatzen ari da azken urteetan Alderdiaren Batasuneko organu zuzendarietan (Politburoan, Komite Zentralean eta abarretan).

Soviet Batasuneko sare bateratzailea da Armada Gorria ere, Estatuaren batasun-osotasunak segurtatzen dituelako, noski, eta baita nazionalitateetako gazteriak elkarrekin bizitzen jartzen dituelako ere. Horri esker, esate baterako, errusieraren aldeko elebiduntzeak pauso handiak eman ahal izan ditu, Lenin-en pentsamenduari jarraikiz: "Errusiako biztanle bakoitzak errusiera ikastearen alde gaude gu. Baina gauza bat da nahi ez duguna, horretara *behartzea*". Armadak batasunaren kontzientzia eta komunikazio-hizkuntza zabaltzen ditu, behartu gabe, hala nahi baledi, baina premiazko baldintza bezala ezarriz. Armadaren berezko bere arduratik hurbilago, Aberri-Gerrate Handia izan da Soviet Batasunean herrien arteko ezagumendu eta hurbiltasunak indartu dituen

arma-ekintza garrantzizkoena: 1.360.000 lagun zituen Armeniak gerra hastean (1941), 500.000 soldadu bidali zituen gerrara; 174.000 hildako izan zituen frontean, 100 "Soviet Batasunaren heroi" eta 70.000 domina militar. Frantzian Gerrate Handiak (1914-1918) izan zuen betekizun integratzailea izan du beste honak Soviet Batasunean.

Ideologia nagusia, errusiera, historia nazionalen interpretazio ofiziala, etab. sozialki finkatzeko Eskolak izan duen zeregina eza-guna da. Alfabetatzea eta eskolagintza handiak izan dira Armenian: 1919ko 306 eskola eta 18.600 ikasle haiek, 1945ean 1.155 eskola eta 326.000 ikasle ziren. 1930az gero lehenen lau ikasturteak legez behartuak dira landetan, eta hurrengo zazpiak ere bai hirietan. Baina, eskolaren betekizun sozio-ideologikoak gorabehera, gizarte osoa eta belaunaldi gazteak eskolatu ahala, kultura nazionala ere indarberritu egin da bere oinarri sozialetan, beti ere *kultura sovietarra* deitua landuz, "nazionala bere moldeetan, sozialista bere edukinean" dioen erizpideari jarraikiz: Ierevan-go Unibertsitatea (1921), Biblioteka (1922), Komitas Kontserbatorioa (1923), Estatu-Antzoki eta Balleta (1933), Idazle-Elkargoa (1934), Zientzien Akademia (1943), Matenadaran Muscoa (1959), etab. Armeniaren geografia eta historia 1933an baizik ez ziren eskolara sartu, baina geroztik irakaskuntzak eta ikerlanek edukin zientifiko modernoak bete dute Armeniako kultur bizitza. 1980 inguruan, Unibertsitate eta Goi-Institutuetan 50.000 ikasle zeuden; baina proportzio horretako ikasle-kopuru erlatiboak, espero litekeenez, Armeniako gizarteari indar kritiko berria ekar liezaioke. Ekialdeko armeniera bateratu egin zen, hizkuntzaren beharrian sozial berriei erantzun ahal izateko; hala ere, ez aldi berean errusierari sarbideak erraztu gabe: 1937an 470 lagun ziren errusiera-irakasleak, baina, Stalin-en "berbideratze-garbiketen" ondoren, 1.300 ziren 1939an.

Dena den, burutu den kultur erakundetzapenaren ondoren, "ideologiaren baldintzak gorabehera, eta lehenengo aldiz hain eskuabalki eraldi diren baliabideak gogoan izanik, Armeniako Errepublika Sovietarreko armeniarrek benetako Pizkunde baten aurrean daudela esan liteke, iragana eta balio nazionalak geroz eta hobeki jaso ditzakeen Pizkundearen aurrean" (G. Dédéyan). Hau da, ez dago batere argi, soviet-integratzailea zen Eskola eta kultura gidatuak zenbateraino gertatzen ari diren benetan integratzaile, edo, aitzitik, naziotasun berrituen bide-urratzaile.

Armeniako nazioa egiten

Botere zentralak darabiltzan erakunde bateratzaile eta integratzaile hauen ondoan, eta/edo kontra, Armeniako Errepublikak Sovietarrean beste hainbat indar nortasun nazionalaren berezitasun eta ezaugarrien alde ari da: eztabaida politikoetan, bizitza kultural-erlijiosoan, ikerlan teorikoetan, alderdi ofizialaren porrot politikoetan, botere zentralaren demasietan, ekonomiaren aldarte on edo txarretan...

Armenian behin eta berriz agertu da zenbait gidari komunistaren kontrako "nazionalista"-salakuntza: aipatu dira Aghasi Jandjian-en kasua (1936) eta Stalin-en azken urteak, baina oraintsuago (1974) berriz piztu zen, bestelako ustel-salakuntzak tartean zirela, salakizun bera Kotxinian-en aurka. Data horretatik honantz areagotu baizik ez dira egin joera zentralistak: 1978an ahalegin guztiak eta bost egin ziren Errusiarekiko batasun-mende t'erdi-urrena goraki, ofizialtasun osoan, ospatzeko. Zentsura, prozesu politiko eta kondenak gogortuz joan dira 1970etik hona, eta oposizio eratu indartuz. Lanerako aitzaki-egokierak eta arrazoiak uanean uneko komenentzien arabera aukeratu izan ditu oposizio honek, batez ere 1966tik aurrera Alderdi Nazional Bateratuaren gidaritzapean. Karabagh-eko borroka honetan jarri da agerian, hobekien, gizarte armeniarraren gogoan eta boterearekiko mesfidantza sorra. Borroka honek gogoan izan ditu, Genozidio Handia ezezik, Iraultza ondoko mende-erdian nazionalitate ofizialki onartuen artean jazoriko hondamendia, Batasunean banan-banan desagertuz joan baitira nazio eta hizkuntzak: 1926ko 194 herri aitortu haiek, 1959an 126tara jaitsi ziren, eta 1978an 91 bakarrik ziren; hizkuntzatan, ostera, 1930ean 130 zirenak, berrogeitamar urte geroago (1978) 70 dira (egia da, hala ere, desagertutakoetatik asko ehundaka gutxiko hitzuneakoak zirela). 1922ko Konstituzioak eskaintzen zuen babesa ez da aski izan minoria horiek salbatzeko.

Armenia, Erdi Aroko mendeetatik hona, eta azken mendean zer esanik ez, aberri-lurralde finkoek eta Diaspora sakabanatuak osatu izan dute, eta bi gisa hauetako komunitateetan beti zaindu izan da maitekiro aberriaren oroimen historikoa. Moskutik zuzendutako politikan ere ("*Korenizazio*-politika" deituan, hau da, iragan armeniarraren birbaloratze ideologigoki baldintzatuan) talde-oroimen horri bere zeregina aitortu zaio.

Ez da harritzekoa, ba, Armeniaren kasua aztertzean, beronen konplexutasuna hain zuzen faktore hauetxetara bildu izan bada:

a) Antzinatik, milaka urtetatik datorren iraganaldi baten eta Ekialdeko Armeniaren (gaur egun Turkiaren menpekoaren) lurralde eta herri historikoari erabat lotuta dagoen zibilizazio baten kontzientzia da faktore nazional bat. b) Genozidioaren eta erbestealdi bortxatu baten trauma da bigarrena (Ierevan-en, 1965ean, 200.000 lagun bildu ziren manifestaldian, Genozidioa gogoratu). c) Lurralde-galera eta Diaspora dira hirugarren faktore pizgarria. d) Superbizipen nazionalak dituen arrisku eta oztopoak, azkenik: Turkian desagertzen fisikoaren arriskua, eta Soviet Batasunean, bostere-independentziarik ezean, asimilazio-kulturalaren mehatxua. Ikus daitekeenez, Ferro/Mouradianen laburpen honetan historiaren armeniarrek duten kontzientzia guztiz ardatza da, beren kontzientzia nazionalan.

Histori min beretsua suma daiteke, beste ikuspide batetik izanik ere, Mikoyan-en hitz hauetan (1954): "Patkian-en [olerkaria, 1830-1892] eta Raffi-en [nobelista, 1835-1888] idazlanetan badago, noski, joera nazionalistatik; baina, hori dela eta, nola arbuia genezake esklabuzale turkiar eta pertsiarren aurka herri armeniarrek izandako borroka heroikoa ispatzen duen herentzia kultural hori, giza sentimendu gorenak, biziaren maitasuna eta herriaren lana ispatzen dituztenak". Mikoyan ministrariaren —jaiotzaz armeniarra bera— gogoeta hau Ierevan hiriburuko entzuleen sentieraren oihartzuna da, zalantzarik gabe.

Baina, hala ere, nortasun nazionalaren galera-arriskua hurbiletik ikusten da mundu ofizial eta ez-ofizialean. Armeniarren arriskuak ez dira txikiak. "Sistema eraberdintzailearen onarpen oso eta baldintzagabeak asko erraz diezaizkioke nornahiri profesio-arrakasta eta iguera soziala, eta Batasuneko hizkuntza bitartekaria den errusiarren ezagumendu onak ere biziki laguntzen du. Hortik, ba, eskola errusiarren ugalpena (zirikatua), eta beren seme-alaben etorkizunaz arduratutako gurasoek ikastetxe horietxek, hain zuzen, nahiago izatea". Ezarritako egitura sozio-kulturalak, ondorioz, abertzalea den gehiengoarentzat zama ezin-jasana eta arrotza gerta litezke.

Hori, gainera, indartu baizik ez da egiten emigrazioarekin, Soviet Batasunaren barneko diaspora armeniarren fenomenoarekin: Batasuneko biztanlego armeniarren % 34a Armeniatik kanpo bizi da (1.426.000 lagun, 1979an). Armenian jaiotako askok bere ogibidea erbestean aurkitu behar du, eta hautabide horretarako prestatu beharra dago; baina Georgia, Azerbaijan eta beste hainbat lekutako komunitate armeniarrek oso zaila izango dute

beren nortasuna zaintzea: Armeniako % 98k armeniera darabil lehen hizkuntza bezala, baina Rostow-Don-eko antzinako komunitate armeniarrean % 70 izango da, edo Moskukoa % 35 bakarririk. Bienbitartean, Armeniako Errepublikan armenierari definitu zaio bere lekua: 1920an aitortu zen hizkuntza hau Estatuko hizkuntza bezala, eta 1922an egin zen ortografiaren erreforma, eta ondoko urteetako argitalpen eta irratiaieok finkatu dute hizkuntza bere batasunean. 1977an, errusieraren ondoren armeniera bigarren mailara pasa nahi izan zenean, armeniarrek bortizki aurre egin zioten asmo horri. Ez da harrizkeoa. Armeniarren obra historiko-kultural osoan jakina da hizkuntzaren identitate-betekizuna, eta mundu osoko Diasporaren eskarmentu nekagarriak indartu baizik ez du egiten armeniarren artean hizkuntzaren aldeko definizio eta praxi politiko argi eta erne baten beharra.

Egitura etno-kulturala, hizkuntza, artea, lanerako grina edo ezbehar kolektibo handienei gaina hartzeko adorea izan dira armeniarren naziotasunari segida segurtatu diotenak. Baina badago, erakunde bezala, nazio-nortasun hori landu, zaindu eta babestu duen beste faktore bat: erlijioa, edo zehazkiago nahi bada, Eliza Armeniar Gregoriotarra. VI. mendetik hona benetako Eliza nazional bezala ihardun du honek, eta Erregimen Sovietarrak nahitaez begiratu behar izan du Eliz Erakunde hori. Hala ere, Iraultzaurreko 1.446 parrokia haiek, 1954ean 89 ziren. Izugarria izan da, ba, galera.

Aberri-Gerrate Handiak Gobernu Sovietarraren eta Etxmiatzin-go Katolikosgoaren arteko lankidetzaz erraztu egin zuen. Elizaren buru diren Katolikos berrien hauteskunderarako erraztasunak (Kevork VI, 1945; Vazken, 1955), Teologi Institutuaren berrirekiera (1945), *Etxmiatzin* aldizkariarentzat baimena (1945), Etxmiatzin-go inprimategia (1961), etab. Gobernuaren aldetik; edota Erregimenarekiko ezagumendua eta atzerriko Diasporarekiko harreman-erraztea Elizaren aldetik, dira Gerrate Hotzean lehenengo eta "bakezko bizikidetasunean" gero Elizak eta Gobernuak elkarren mesedetan egindako ahalegin batzuk.

Lankidetzaz honetan modu pertsonal-politikoagoak ere sortu ziren: 1967an berreraikitako Seminarioko bi irakasle, Erlijio-Arazoetarako Kontseilukide izan ziren. Gerra Hotzeko giro haren ondorioz, Diasporako interes politiko kontrajarriek Eliza honen barnean sortutako eskismaren ondoren (1957), 1979an lortu zen Etxmiatzin-en eginiko sinodoan batasuna berri eta hango Katolikos-aren ohorezko lehentasun historiko-instituzionala Eliza Ar-

meniar osoan onartzea. Horrek indarberritu egin du Katolikosaren esanahi moralá, eta, beraz, Diasporan Armeniako Errepublika Sovietarraren erakarmena.

Soviet Batasunean Etxmiatzin-go Vazken I.a Katlikos-a, une larrietako ahots nazionala gertatu ohi da, Karabagh-eko gatazkaldi honetan ere ikusi ahal izan denez. Baina Eliza Armeniarraren betekizun nazionala ezin da, inola ere, bere gidari gorenaren ekintza nabarmenenetara, ezta Katlikosgora bertara mugatu. Adibide gisa gogora liteke zera: Armenia independentearen azken lehen Ministraria, S. Vratzian, Alderdi Komunistako Lehen Idazkaria, A. Jandjian, eta komunista armeniar sonatuena, A. Mikoyan, hirurak Etxmiatzin-go Seminarioan ikasketak eginak ziren, XX. mendeko lehen erdialdiko intelektual gehienak bezala. Hauek ziren Stalin-en garbiketetan eroritako bi intelektual handi: Txarents poeta (1937) eta Bakunts nobelista (1938).

Errepublika Sovietarrean Elizak zuen leku sozio-erlijioso aldatur joan da, noski, baina ez beti erregimenak bere ofizialtasun ortodoxo garbienean nahiko zukeen gisan: 1980an % 75 jaioberri bataiatu egiten ziren, eta helduetako erdiek gutxi-asko praktikatu ere egiten zuen bere atxekimendu erlijioso-nazionala. Mundu ofizialari berari ere ez zaio falta zalantzarik arazo honetan: Errepublikako Soviet Goreneko Lehendakariorde Mekonian-i egin zitzaion hiletako eliz ospakizuna adibide ona da. Hori zela-eta sortu zen eztabaidan Lehen Ministrari Muratian-ek protestatzen zutenei honela erantzun zien: "Armeniar bat zen bera eta *komeni* zitzaion hileta-modua eskaini diogu, ohitura nazionalai jarraikiz". Zalantzarik gabe, zera esan liteke: alderdi eta ideologia guztietakoak dira gaur egun ere Eliza Armeniarrari bere balio sinboliko eta historiko nazionala aitortu eta egozten diotenak, nahiz eta askotan eliztar fededunak ez izan. Bestalde, Eliza horrek gaur eguneko Diasporan duen presentziak, indartu baizik ez du egiten Errepublika Sovietarreko berorren bil-balioa.

Erregimenaren hainbat ekintza kultural, errepresio politikoa bera, armeniarren artean hain saiatuki zaindu ohi den oroimen historikoa, kolonizatuaren kontzientzia mindua, emigrazioaren zigorra, kultura nazionalaren ahulezia eta ezinak, kanpoko Diasporaren arrakasta zaila, Elizaren sostengua, eta, paradoxaz, lortutako bizi-maila hobegoari ezin eutsia edo berorren aurrera-biderik eza, eta beste: dena izan daiteke, etorkizunean, gorabehera handiak ekar ditzakeena.

Armeniako Errepublikari Sovietarraren gaur eguneko egoeraren eta 1921etik honako historiaren erroak, ordea, milaka urte lehenagotik datoz, segida etno-kultural iraunkor eta emankorrean. Irangan hori gabe ezingo litzateke ulertu laburtu dugun historia hurbila.

Historiatik dator Armenia

Gure egunetako "arazo armeniarren" urak behinolako urrutiko iturburuetatik datoz; bidezkoa izango da horretaz zertxobait esatea, gaur egun aurrean daukagunari argitasun historiko apur bat emateko.

Gertakari nagusien hariari

Armeniako jatorrizko erdigune historikoa Itsaso Beltzaren eta Kaspiarren arteko Kaukasian eta hortik egoalderantz hedatu izan da. Eszenategi historiko horretan, Urartuko Erresuma (K.a. c. 860 – c. 600) eman ohi du historiografiak armeniarren Historiaurrekotzat; baina, Historiaurreak ez du esan nahi, hemen, Urartuko herria (grekoen "kaldearrak") armeniarren "arbaso" etno-kulturaltzat ematen denik, lurralde bereko, baina beste etnia bateko herri-tzat baizik.

Hain zuzen, gerora Armenia (*Haiastian*, armenieraz) gertatuko zen lurraldeko urartuarrak ez bezala, K.a. 600aren ingurutsuan iritsitako etorkinak, indo-europarrak ziren. K.a. VII-VI. mendeetan lur-hartu zuten han, Armenian, hain zuzen lurraldeari izena emango zioten lehen armeniar arbaso haiek. Etorri-berri hauen iraganaz deus gutxi dakite historilariak: kulturaz eta hizkuntzaz indo-europarrak ziren, eta itxura guztiz, Mendebaldetik zetozen. Armeniarren gaurko arraza-tipologia, ostera, etorri-berrien oinarri horren gain, eta aurreko bertakotar haiekin eta ondoko etorkintalde txikiagoekin oratu da (pertsiar, judegu, arabiar, kurdu, etab.); baina, beti ere, segidatasun etno-kultural bizi bat gordez.

Beren aberri-lurraldea izango zena hartuta, berehalako mendetan Armenia Inperio handien tartean suertatu zen (K.a. V – K.o. IV. mend.). Herodotok, K.a. V.ean, eta bere "Anabasi"an Xeno-

fon-ek (K.a. 400aren inguruan) deskribatu zuten Ziro pertsiarren menpeko Armenia (K.a. 547-331). Historiografiak aspalditik eman izan du orduan jasandako iranizazioaren berri: ohitura, erakunde, sineskizun, hizkuntza eta abarretan pertsiarrek beren gisara moldatu nahi izan zuten Armeniako bizitza.

Hurrengo mende t'erdi eskasean, inguru haietan erromatarrek garaile agertu arte (K.a. 331-190), Alexander handiaren eta beraren ondoko Diadoko deituen garaiko Aro Helenistikoa bizi izan zuen Armeniak: Artaxia erregearen Artaxat hiriburu berrian (K.a. 153-152) nabaria izan zen, adibidez, korronte helenistiko hori. Seleuzida helenistikoaren porrotarekin (K.a. 190), Armeniak aro berria hasi zuen, Tigran Handiak lehenengo Inperio armeniarra sortzean (K.a. 95-55). Erakunde politiko hau, erromatarrek babestua izango da lehenik, eta *condominium* erroma-partiarra gero, harik eta Armenia Erromak eta Pertsia bien artean banatu zuten arte (K.o. 384-389).

Baina, bienbitartean, munduko lehen Erresuma ofizialki kris-taua bilakatu zen Armenia, 301ean edo, eta nazio armeniarren aparteko nortasun kulturalari oinarri emankorrenak jarri zitzaizkion (K.o. 392-406), hain zuzen nortasun politikoa ahuldu eta galtzera zihoan unean: berriz ere, bi potentzia handien tartean, Pertsia eta Bizantzioren artean alegia, ito eraziko dute Armeniaren independentzia (K.o. 428-654), baina iharduera kulturalaren bidez eta Eliza Armeniarren babesean salbatu zuten armeniarrek nazioaren jarraitutasuna. Aterpe instituzional honek erabateko balioa izan zuen harez gero, Estatu nazionala falta izan zen aro luzeetan.

Zenbait armeniarrek protagonismo gorena izan zuen Bizantzion (herakliotar eta "mazedoniarren" dinastiak jatorriz armeniar-
rak ziren, esate baterako: K.o. 610-711, 867-1028), baina arriskuak eta itzarokizunak beste nonbaitetik ere bazetozen, hegoalde-tik jotzen zuten haize berriekin: arabiarrek, *Arminiya*-ko errebolta eta betiko negoziaketak tarteko, eta Bizantziok, uneko komenentzia lagun, Armenia Handiko Erresumaren beregaintasuna aitortu zuten. Hauxe da independentzia nazionalaren loradirik ederrena, Bagratuni eta Artzrunitarren gidaritzapean (K.o. 884-1045), harik eta mende luzeetarako arriskua eta etsaigoa gertatu ziren turkiarrak gainera etorri ziren arte (K.o. 1064-1236).

Baina, garaian garaiko ezbeharrei erantzuteko edo bortxatuta jasandako emigrazioei esker eta inguruko Inperioen ahuleziek utzitako tarte batez baliatuz, Armenia Txikarra sortu zen Eufrate-

ren mendebaldean, Kapadoziarantz eta Txipreko Golkorantz zabalduz (historikoki lurraldez oso aldakorra izan den kontzeptua da "Armenia Txikarra"). Bestalde, Armenia Handiaren independentzia galduarren, independentzi gunerik geratu zen zutik Armenia Handian bertan, eta haren mugetatik kanpoko hainbat eskualdetan ere. Hauetatik arrakasta politikorik handiena izan zuena Ziliziako Erreinu Armeniarra izan zen, hau da, gaurko Turkiak Syria-rekin Txipre irla inguratuz egiten duen Golko-kostaldearen inguruan. Hiru mendeko bitzta luzea izan zuen Armenia hau (K.o. 1073-1375) da Gurutzadetan mendebaldarren aliatua gertatu zen erresuma (1097tik aurrera): lurraldez, Kaukasiako Armenia Handi hartatik urrundua eta, gaizki eta laburki esateko, garaiko Diaspora armeniar trinkoenaren bihotzean eraikia. Ziliziako Armenia honek biztanlego nahasia izan zuen: gehienak armeniarrek izanik, greko, syriar jakobita, franko eta musulmanen minoriak handiak ziren lurraldean. Armeniarrek gidaturiko Estatu honek harreman aberatsak izan zituen Mendebaldearekin, ekonomiaz, kulturaz eta elizaz. Nafarroa bisitatu zuen Armeniako azken Erregea, Leon VI.a, Erreinu honen buruzagia zen.

Ziliziako Armeniaren urte haietan, handik aparte Kaukasiako Armenia Handia, Ekialde Hurbileko taldeak, eta geroz eta urrunago barreiatuz zihoazen kolonia eta biziguneak zeuden. XI. mendetik aurrera herritar sakabanatu horiek, Armenia Handiak eta Zilizia armeniarrek gorabehera handiko historia jasan behar izan zuten Turkiar Seljuzidekin (K.o. 1064-1236), Mongoliarrekin (K.o. 1236-1317), geroago dinastia turkomanekin (K.o. 1410-1502) eta XX. menderaino turkiar otomanekin (K.o. 1502-1922), azken mendein Inperio Errusiarraren hedapena Armenia Kaukasiarreraino iritsi, berau anexionatu (1828) eta Estatu tsaristaren barnean leku instituzional bat egin zitzaion arte (*Armianskaia Oblast*, probintzia, 1828-1840; *Polojenie* estatutua Elizarentzat, 1836). Hortxe, ahul eta hiltzorian ageri zen Inperio Otomanaren eta boterea galtzeaz zegoen Inperio tsaristaren artean, jasango dute armeniarrek beren Historiako ezbeharririk handiena (Genozidioa: 1894-1896, 1909, 1915-1917) eta hortxe piztuko Aro Garaikideko beren ilusiorik ederrena (Errepublikan Armeniar independentea, gaurko muga turko-sovietarraren bi aldeetan hedatua, 1918-1920). Deskribatu dugun Armenia soviatarrek eta sarritan bere lurralde-aberririk iraitzizitako Diaspora soviatarrek eta langile batek eman behar izan diote segida betidaniko Historiari.

Armenia, munduan: Diaspora

Armeniak Diaspora du, eta mendetan izan du. Armeniarren gaur eguneko Diaspora beste historiko ezagunen artean begiratu ohi da: Pierre George geografoak, adibidez, judu, txinar, libandar eta armeniarrenak hautatzen ditu diasporen fenomeno demo-geografiko hau aztertzeko. (*Geopolítica de las minorías*. Barcelona: Oikos-Thau. 1985. 92-94). Diaspora hauek ez dira azken orduko gertakariak, gizaldietan pertsegizioak eztenkatuta edo muga berri kolonizagarriek erakarritako migrazioen emaitza sakabanatuak baizik.

Europako Mendebaldean 258.000ren bat lagun dira armeniarrek, horietako 200.000 Frantzian direla; Estatu Batuetan eta Kanadan 400.000ren bat daude; Hegoamerikan, 100.000 edo izan litezke, horietako erdiak Argentinara bilduta. Ekialde Hurbilean (Turkia eta Libano-n), armeniarrek beren egoitza historiko bat izan duten horretan, pertsegizio eta gerren ondorioz behera egin du populazio armeniarrek: Turkian ez dira 100.000ra iritsiko han jarraitzen dutenak, eta Libano-n garai bateko 250.000 haiek (1975aren aurretik) gutxiagotu baizik ez dira egin, babesleku hobegoen beharrez.

Diasporetan estatistika zuzenak egiteko aurkitu ohi diren oztopoak gogoan ditugula (eta horren ondorioz datuok behetik emanaz), Soviet Batasuneko haiei besteok gehitzen baldin badizkiegu, 5.600.000tan edo utz genezake armeniarren munduko kopurua.

Ekaitz eta hautapen askoren emaitza da, ordea, deskribatzen dugun egoera demografiko hau: Diaspora klasikoak historiaurre latza izan ohi du gehienetan, eta armeniarrena ez da salbuespena, aspaldidanikoa da. Hainbeste herri, lurralde eta gizarte-moldetan txertatutako hain bizitza luzeko hainbat kolonia ugari izan duen herri gutxi dago munduan, baina Diaspora honek, juduek ez bezala, beti izan du lurralderen batetan bere "oroit-aberria": mende askotan, Estaturen baten gisan ageri zena, edota horren faltan, herrialderen batean biztanle armeniarrek, gehiengo nabari batekin, osatzen zuten gizarteak.

Batez ere Erdi Arotik hona ezagutzen ditugu kolonia armeniarrek. Inperio Bizantziarrean ugari barreiatu ziren, eta Europa latinoan Italia izan zen elizgizon, bidaiari, erromes eta merkataria haiek maiteago izan zuten lurraldea. Baina banakako migrazioa

zen hori batipat, eta, egia esan, armeniarren historian taldekako migrazioak edo taldekatu diren migrazioak dira erreparagarrienak: biztanlegoaren deportazioek (Pertsia: III-V. m.), emigrazio militarrek (Egyptora: IX-XII. m.) edo erlijiosek (Jerusalen-en ehun monastegi armeniar: VII-VIII. m.) biztanle gehienak armeniarrek zituzten lurralde berriak sortu zituzten.

Lehen Erdi Aroan, bestalde (VII-XI. m.), Armeniak indar berriak ekarri zizkion Bizantziori, lurraldeak birpopulatuz (Kapadokian) eta Inperioko erakundeetan parte hartuz: armadari gizonak eman zizkion, eta administrazioan ere sartu ziren armeniarrek. 582tik 842rainoko hogeitabi enperadoreetatik zazpi armeniarrek izan ziren Konstantinopolin; eta, 842tik 1028ra, Inperioaren buruzagitzatik gidatu ahal izan zuten hura, enperadore, funtzionario, soldadu edo kolonizatzaile bezala, arabiarren aurkako erresistentzia antolatuz.

Turkiarrak gora egin ahala, Berant Erdi Aroan (XI-XV. mend.) emigrazio armeniarren ziklo seinalatu baten berri jaso beharra dago, erakundetzapen sozio-politiko egina lortu baitzuen hark: Ziliziako printzerria, gaurko Turkiaren hegoaldean (1073-1375), eta Edesako Konterria (1098-1146). Esan bezala, Gurutzadekin zerikusi zuzena izan zutenez, ez da harrizkekoa armeniarrek Mendebaldean geroz eta nabariagoa izango duten presentzia: Venezian, noski, baina baita Krimean, Polonian edo Parisen ere. Ekialderantz, berriz, Setaren Bideari jarraikiz, Karakorum-eko Gorteraino iritsi ziren (Genghis Kan: XIII. mend.), eta ondoko mendean baita Txinako Itsasoko kostalderaino ere.

Bizantzioren erorikoaren ondoren (1453), Aro Moderanoan, Diaspora armeniarrek Europari batez ere merkatal zerbitzuak eskaini zizkion, Venezia, Amsterdam, Parise, Marseille hirietatik hasi eta Ispahan (Iran) edo Madras-eraino (India). Ukrainian 50.000 armeniar bizi ziren XVII. ean; Transilvanian, oster, 12./15.000ren bat; Italiako Livorno-n, bakarrik, milako bat bizi zen, 120 biltegi-denda zituela. Ekialdeko merkatalgorako bitartekariak zirelako, Mendebaldeko garaiko Erreinu eta Errepubliketan legeria babes- taile bat ere eman zitzaizen komunitate horiei.

Gaur eguneko Diasporaren zenbait berezitasun Aro Moderanoan jaioak dira, izan ere XV-XVIII. mendeetan eman bait zitzaion egiturapen berria Diaspora sakabanatuari, zenbait hiri eta herrialdetako komunitateen sarean harremanak estutuz eta hiri ja-

kin batzuei betekizun bereziagoak aitortuz, kultur lanetan batipat. Venezian agertu zen armenierazko lehen liburua (1509/12), eta Erroman eta Amsterdam-en, adibidez, beste hainbat lantegi tipografiko eraiki zen; baina Indiako kolonietan agertu zen armenierazko lehenengo aldizkaria, armeniera klasikoz idatzia: *Asdarar* (1794). Testuinguru honetan kokatu behar da Veneziaiko San Lazaro-ko Mejitaristen lana (1717tik aurrera), baina hau anekdota bat baino gehiago da, kultura armeniar modernoaren eta garaikidearen bihotzean baitago, eta hemen ezin dugun aparteko begiratua mereziko luke.

Aro Garaikideko Diasporak Eurasiako mugak hautsi egin ditu batzuetan, naturik gaiztoenak eramanda. Industri Iraultzaren merkatal korronteei erantzunez, joan-etorkin berriek portuetan hartuko dute egoitza. Inperio turko-otomanak sakabanatzen zituen mundura armeniarak: Nor 'berri' izena emango zitzaaien, maiz, erbestean eraikitzen ziren herri berriek. India, Egipto, Iran, Libano eta dira babes-herriak; Estatu Batuek XIX. mendean bildu zituzten lehenengo etorkinak.

XIX-XX. mendeen bihurgunean jasandako triskantzek areago-tu eta berritu egin dute Diaspora armeniarra munduan, eta azken hamarkadetako Genozidio eta Diasporaren gertakizunak oso elkarrekin doaz.

Genozidioa (1894-1896. 1909. 1915-1917)

XIX.aren azkenetan eta XX.eko lehen bi hamarkadetan ankerkeria latzak sofritu ditu herri armeniarak: mende honetako lehenengo genozidio handia izan zen hauena. Hiru une larri azpimarratuko ditugu bereziki gertaturikoen artean: Zazun-eko errebol-taren ondoko hilketak (1894-1896), Adanako hilketak (1909) eta Gerrate Handiaren garaikoak (1915-1917).

Bestetan bezala, mendetako Historia dago, noski, gertakari honen erroetan ere; baina hemen, labur-beharrez, arrazoinik hurbile-nak gogoratuko ditugu. Genozidioa turkiarren obra izan zen, eta Inperio Otomandarraren barrukoa, nahiz eta garaiko Potentzia handiek ere beren utzikieriaz zerikusirik franko izan gertakari haiek eta agintariek, behar izan zutenean, tokian tokiko beste minoriak ere xaxatu. Turkiarrek *Ermenistan* bezala ezagutu izan zituzten armeniarren lurralde historikoak; eta komunitate armeniarri (*Ermeni Millet* deituari) autonomia erlijioso eta kulturala

aitortu izan zion Inperioak. Hamarkada haietako honen krisiak, ordea, bete-betean harrapatu zituen Turkiako armeniarrek.

Krisi horren oinarrian hazkuntza demografikoaren, lur-jabe-goaren eta ideologia politiko berrien gatazkak daude. Errusiatik zetozen errefuxiatu turkiarrek eta herri nomada ibiltarien egon-lekutzear bestelakotu egin zituzten biztanlego berrituaren jabeko-harremanak. Inperioko erreforma mugatuegiek ezin zieten, ostera, aldakuntz beharrezanean irtenbide garbi eta erabakirik aurkitu. Armeniarrek, gehienak nekazariak izanik, sistema ekonomikoaren erreforma-arazoan bihotzean aurkitu ziren. Bestalde, Inperioko minoriek beren iratzarraldia ezagutu zuten XIX. mendean, Balkanetan bereziki, eta 1878az gero (gerra erruso-turkiararen bihar-munean) "armeniarren arazoa" Ekialde Hurbilekoaren parte bezala ikusi zen, nahiz eta Potentzien eskutan konponbiderik ez aurkitu.

Gatazka eta duda-muden artean, Errusian, Turkian eta Diasporan komunitate armeniarrek bere askapen nazional eta sozialerako ideologiak eta alderdiak eraiki zituen: bi dira aipagarrienak, *Hentxak* alderdia (1887) eta *Daxnak* alderdia (1890). *Hentxak* alderdiak, iraultzaren bidez, gizarte sozialista eta demokratiko bat eraiki nahi zuen, propaganda, antolamendu politikoa eta ekintza armatua erabiliz. Alderdi populista errusiarraren kidekoa zen, eta 1894-95etako erresistentzia gidatu eta "arazo armeniarra" nazioarteratu zuen, II. Internazionala ere arazoaz burubide bat hartzera eramanez. *Daxnak* alderdia sozialismo zabal batekoa zen. 1903-1920etan berau izan zen lehen partidu nagusia, eta Errepublikan Armeniar Independentearen alderdi gidaria (1918-1920). Bi alderdi hauek dira, gaur egun ere, erakunde politiko nagusienak.

Testuingu sozio-politiko horretan, Zazun-eko probintzian lehertu ziren Genozidioko lehen gertakariak, 1894ean. Zazun-ekoa errebolta soziala izan zen lehenik, eta erresistentzia politiko bilakatu zen berehala, buruzagi kurdoei babes-zerga bat ukatu eta ez ordaintzea baitzen erreboltaaren arrazoia. Nekazari armeniarrek aurre egin zioten, armaz, kurdoen zalduneriari, lehenengo, eta erregimentu turkiarrei gero. Zazun arpilatua izan zen, eta ondoko errepresioan milaka lagun garbitu zituzten kurdoek eta soldaduek ezpataz. Britainia Handiak, Frantziak eta Errusiak babes juridiko eta erreforma politikoak eskatu zituzkion Istanbul-i, gehiegikeria eta demasia haiek moztu eta minoria zapalduari etorkizun itxuroso bat segurtatzeko (1895). "Ondoko hilabeteetan, *pogrom* sistematikoek astindu zituzten Turkiako auzo armeniarrek. 100.000tik

200.000 armeniar akabatu zituzten, herri ugari bortxaz islamizatu, beste ehundaka bizigune arpilatu eta herriskei su eman; milaka armeniarrek, egoerak behartuta, ihes egin behar izan zuen. Hau izan zen Abdul Hamid-ek [Sultan-ak, alegia] europarren diploma-ziari eman zion benetako erantzuna". Sultanak bere esanetara, menpeko eta esaneko nahi zituen minoria guztiak, armeniarrek barne, eta horretarako legez kanpoko eta barneko metodo gogor guztiak erabili zituen: Estatu Otoman ahularen defentsa lotsagabe bat zen, batez ere. "Gazte Turkiarrek" bestelako, ez samurrago, ideologia politiko batekin begiratuko zuten arazo politikoa, ondo-ko urteetan. Ikusiko dugu.

Lehen triskantza hartako oroitzapen iluna gorabehera, hiltzear ageri zen mende honen hasieran Inperio Otomanaren antolamendu politiko zaharkitua. Gertatutakoa "erregimenaren bekatua" zen, eta hobekuntzak —hala uste zen— guztiak ekarri behar zuten erregimen berriatik espero ziren: erbestean eta barnean horretarako oposizioa eratzten ari zen. Oraindik posible zen, guztien itxarokizunen izenean, denak elkarrekin biltzea: Liberal otomanen Pariseko Kongresuan turkiar, armeniar, arabiar, greko, kurdo, albaniar, zirkasiar eta juduak elkarren solaskide izan ziren (1902, 1907). Sultanari Konstituzioa ezarri zitzaioneko (1908) manifestaldietan ere musulmanak eta kristauak batera ibili ziren. Baina, 1908-1914etan, armeniarrekiko pentsamolde politikoaren aldakuntza tragikoa suma daiteke "Gazte Turkiarren" artean: "Gazte itxuraz liberal eta berdintzale hauen artea chauvinismo estremista bat agertuko da, ordenamendu berri bat sortzeko irrikaz zegoena, eta, horretarako, "arazo armeniarri" armeniarren herria bera garbituz irtenbidea aurkitu nahi ziona". Izan ere, "Gazte Turkiarren" iraultzaren bi-haramunean (1908), Erregimena ez, baizik behinolako lurraldeak berak ziren galtzen ari zirenak: Bosnia-Herzegovina (1908), Bulgaria (1908), Kreta (1913). Turkia zen desegiten ari zena! Eta, hain zuzen, hondamendi horren kausanteak berak —europarrak— ziren armeniarren babestaileak ere! Aurreko urteetako otomanismo pluralista hura, turkismo itxi bilakatzeraz zihoan, lehenengo "Gazte Turkiarrekin", eta 1915-1916etako Genozidio likidazionistaren eta Gerra galduaren ondoko krisian (1918-1923), Mustafa Kemal-en itzalean. Aldakuntza ideologiko hauek, unean uneko kojuntura politikoekin batera, erabakiorrak gertatu ziren Turkia barneko biztanlego gehienaren borondate politiko antiarmeniarra moldatzeko eta nazionalismo turkiar kupidagabe batek nazioarteko harremanen ahuleziari, herri zigortu baten kontra, bere etekina ateratzeko (Sèvres, 1920; Lausana, 1923).

Lehen Mundu-Gerratean, Inperio Otomana Alemaniarekin elkartu zenean, armeniarrek bi komunitate handitan banatuta zeuden: 2.000.000 lagun Turkian eta 1.700.000 Errusian. Egokiera armatu hartan, armeniarrek gerra-frontearen bi aldetan aurkitu ziren, eta 1915eko urtarrilean, Transkaukasia errusiarrari erasotzean, armada turkiarrak 90.000 armagizonetatik 15.000 ezik denak galdu zituztenez (Zarikamix-eko gudua), traizioaren salakuntza egin zitzaizen Turkiako armeniarrei: soldadu eta gendarme armeniarrek, armak kendu eta 50/100 laguneko lan-batailoetan bildu zituzten, eta piskaka piskaka eta zoko galduetan berauek garbitzen hasi zen Armada.

Apirilean, Aliatuek Konstantinopoli hartzeko, Galipoli penintsulari eraso zioten, alde batetik, eta, bestetik, Van-eko herritarrek (armeniarrek) *Vali* turkiarraren hilketen aurka erreboltatu ziren, frontea bultzatuz zetorren Armada Errusiarraren aterpean Gobernuaren errepresio zitaletik salbatzen zirela. Van-eko albisteak Konstantinopolira iristean lehertu zen genozidio-uholde handia: 1915eko 24/25eko gauean, ekintza guzti hau gidatuko zuen *Ittihad* Komite politikoak 650 intelektual armeniar atxilotu zituen hiriburuan. Ondoko hilabeteetan deportatuak eta asasinatuak izan ziren hauek. Horrela hasi zen herri baten kalbario programatua. Apirilaren 24a da, geroztik, armeniarren Aberri Eguna.

Istanbul-eko *Ittihad* Komite politikoak izan zuen deportazioen tarteko eta ondoko eginkizunen ardura osoa, eta probintzietako arduradunak Komite haren bulego zentraletik zeuden politikoki osorik. "Erakunde Berezia" deiturikoa zen, B. Chakir-en zuzendaritzapean, *Ittihad*-aren beso beterazlea, Armada eta indar kurdo paramilitarren eta tokian tokiko herritar interesatuen laguntzarekin (ez da ahantzi behar, ondasun handiak zirela, plangintzaren ondorioz, bana zitezkeenak). Geografikoki honela epekatu zen deportazio-lana: 1) Ekialdeko probintzia armeniarrek lehenengo (1915eko maiatz-uztailak), 2) Ert-Anatolia eta Ziliziaok hurrengo (1915eko uztailaz geroztik), eta 3) Eki-Anatolia hustu zen, azkenik. Jarraitutako metodoagatik, herriak hustutzean gordetako ordenagatik eta deportatuei ezarri zitzaizen ibilbideagatik, garbi ikus zitezkeen, egitasmoa burutzeko buruzagitza zentral batek gidatu zuela Genozidioa. Genozidioa, diogu, zeren segurtasun-deportazioak omen ziren haiek heriotz bukaera tristea izaten bait zuten.

Herri bakoitzean, auzo bakoitzean, deportazio-agindua bandoz edo iragarkiz aldarrikatzen zen. Familiek bi egun zituzten norbera-

ren gauzak biltzeko. Gainerako ondasunak, bahitu eta saldu egiten ziren korrika batean.

Buruzagiak, alderdi armeniarretako bazkideak, apaizak eta gazteak izaten ziren lehen-lehenik atxilotuak; aldez aurretik prestaturiko aitoprenak sinatzera bortxatzen zituzten; gero, isilpean, talde txikitari exekutatzeko zituzten. Emakumeek, zaharrek eta haurrek osatzen zituzten deportatu-taldeak. Bazter-urrutietako herrixketako familiak beste gabe garbituak izaten ziren, eta haien etxei su ematen zitzaizkien, edo bizitzeko hartu. Itsaso Beltzeko kostaldean edo Tigri-ren ertzetan, Diyarbakir-eko inguruetan, hildakoen gorputz kargaturiko untziak hondora botatzen ziren. (Trib. Perm. des Peuples, 1984: 332).

Turkiako indar eta erakunde politikoek buruturiko ekintza arautu honen ondoren, *Eki-Armenia* turkiarrek 1.200.000 armeniarretatik 200.000 haur-emakume bahituak izan ziren, 300.000k Kaukasia errusiarretera ihes egin ahal izan zuen, 50.000ren bat Aleppo-ko kontzentrazio-esparruetan bildu zituzten, eta gainerako 650.000ak hil, armaz, gose-egarriz, edo deportazioko gaixotasun edo lanez. *Ert-Anatolia* eta *Ziliziatik* deportatuak, berriz, Syriako basamortura edo Mesopotamiarantz bultzatu zituzten: orotara 320.000ren bat lagun. 1916ko martxoan, esparruetan bilduta, artean bizirik zeudenak garbitzeko agindu zuten Istanbuletik: trenbidearen alboan edo Eufrateren errekontotan ikus zitezkeen orduan hildakoen gorpuak. *Eki-Anatoliako* triskantzan bizirik atera zirenek, berriz, Armenia Errusiarrean, Libanon eta Syrian bilatu zuten beren salbabidea. Oro har, Arnold Toynbee-ren kalkuluen arabera, Turkiako 1.800.000 armeniarretatik 600.000 bat irten ziren bizirik deportazio eta hilketa haietatik: 1.200.000 edo izan ziren 1915-1917etan erahilak. Gorabehera guztien ondoren, 1919an, 120.000 edo 150.000 bat lagunek itzuli ahal izan zuen Zilizia, gobernu turkiararen baimenarekin.

Gertakari izugarri guztien lekukorik onenak Mendebaldeko diplomatikariak gertatu dira historilariarentzat, izan ere, hasiera hartako dudamuda batzuren ondoren, Turkiaren burubidea Genozidio hura ukatu eta armeniarren galera demografikoak gerrako gertakari arrunt eta proportzionatutzat ematea izan baita. Diplomatikari haiek bi motatakoak izan ziren: lehenik, Istanbulen zeudenak eta zenbait hirutako kontsul atzerritarrak (Inperio Otomanean komunitate kristauen begirale zirenak), eta, horien albistek osatzeko, nazioarteko Kongresuek bidali izan zituzten batzorde eta arduradun behatzaile bereziak. Turkiak bere artxibategiak itxi

ta dauzkan edo erretzen diharduen bitartean, batez ere iturri diplomatiko horien gain ari dira azken urteetan armenologoak.

Baina zer diote gaur egun historia hartaz arduratuek? 1984eko Apirilaren 13/15etan bildu zen Herrien Auzitegi Iraunkorra deitua, Pariseko Sorbonan, armeniarren Genozidioa Historiaren eta Nazioarteko Zuzenbidearen argitan aztertzeko. Auzitegiaren epaiak, besteren artean, ondoko puntu hauek jaso zituen: "Gazte Turkiarren gobernuaren genozidioaren errudun da, 1915-1917etan gertatutakoei dagozkienetan; Armeniarren genozidioa "nazioarteko krimena" ere bada, eta Estatu turkiarrak berorren erantzukizuna bere gain hartu beharra dauka, eta hori, Estatu turkiararren existentzi jarraitasunik eza aitzakitza ezin har dezakeela. Erantzukizun horrek batez ere genozidio haren errealtatea ofizialki aitortzeko obligazioa esan nahi du, eta herri armeniarrek gertakari haien ondorioz jasan zituen kalteak ezagutu beharra. UNOk eta beraren bazkidetako bakoitzak aitorten hau eskatzeko eskubidea dute, eta, horretarako, herri armeniarra laguntzeko eskubidea".

Errepublika Armeniarra (1918-1920)

Genozidioaren urte latzetan, Armenia errusiarra (horrela deitzen zen orduan, turkiarrari kontrajarriz) behin eta berriz agertu izan zaigu garaiko iheslari eta errefuxiatuen babesleku bezala, izan ere Turkiatik oso bestelako egoera eta gorabeherak bizi izan baitzituen lurralde hark 1915-1921. urte haietan. Gerrate Handiak ekarri zituen jazoera guztien berri-ematen hasi gabe ere, egokia da hemen 1918-1920etako Errepublika Armeniar independenteaz zerbait esatea, berau baita, gainera, gaur eguneko Armeniako Errepublika Sovietarraren nolabaiteko ataria.

XIV. mendeaz geroztik, herri armeniarri Estatu beregain independente bat falta izan zaio, handik hona sortutako erakunde publiko estatalak, inoren subiranotasunaren menpekoak izan baitziren beti. Gerrate Handiaren azken hilabeteek aukera ezeguzen berria ekarri zuten, garaiko bi Inperio nagusiak krisian erori zirenean: Turkia, gerrako galtzaileetako bat zen, jada aurreko hamarkadetatik bere barne-politikan ere Mendebaldeak baldintzatua zegoena, eta Errusia, gerra bukatzeaz, Urriko Iraultzaren eta ondoko gerra zibilaren zurrunbiloan itota ageri zen.

Armenia independentearen historia hilabete gutxi batzuetakoa izan zen, baina haren inguruan bildu ziren herri sakabanatuaren

itxarokizunak. Proiektu politiko arrakastatsu edo galdu hari begira egin izan dira ondoko programa politiko asko, eta hark baldintzatu ditu Alderdien geroko lanak, gure egunetararte ere. Armeniarren, eta bereziki Errepublika Independentean protagonista izan ziren Diasporako Alderdien burubidea, edo gaur eguneko Armeniako Errepublika Sovietarrarekiko jarrerak, beste Errepublika haren utopia gogoan dela definitu izan dira. Dударик gabe, balio sinboliko bizia izan zuen, ba, eta du, bizitza laburreko eraikuntza politiko hark.

Gerrateko akordio diplomatikoen arabera, Errusia tsaristak Anatoliako Armenia turkiarra —deportazioek hustua— beretzat hartu ahal izango zuen; bestalde, Frantziak izan behar zuen Zilizia armeniarren jabe berria, erabaki diplomatikoez ziotenez. Horiak ziren erabakiak, baina, Tsarra erortzean (1917ko martxoan), Transkaukasia osoko *Ozakom* deituriko batzorde ahul bati erreleboa hartuz, Daxnak Alderdia jabetu zen botereaz Armenian: Armenia turkiarreko lurralde okupatua berrantolatu zen, Kontseilu Nazional Armeniarra sortu eta 30.000 borondatezko soldadurekin eta frontetik ekarritako armeniarrekin armada bat eratu. Urriko Iraultzarekin, Armada Errusiarra desegin egin zen, eta, egokiera horretaz baliatuz, hiru alderdi politiko nagusiek Tbilisi-n behineko gobernu antiboltxebikea antolatu zuten. Hemendik, berehala jaioko zen Transkaukasiako Errepublika, baina astebate gutxitarako (1918ko apirila).

Orduan, jabe eta norabide garbirik gabeko boterea datorkie politikari armeniarrei eskutara: Armada bat dute, Moskuk ez du une hartan indarrik Armenian, eta Brest-Litovsk-eko Tratatua arabera, Turkiak badu zeresanik Transkaukasian. Momentuko egoera Zardarabad-eko guduak finkatu zuen, general armeniarrek armada turkiarra desegitean: nahitaez, Estatu armeniar independentea aldarrikatu beharra zegoen, azkenik turkiarrak ere prest baitzeuden Bakea sinatu eta independentzia hori ezagutzeko. Hala ere, jaiotunetik bertatik nabaria zen Estatu berriaren ahulezia: “Errepublika hau jaiotzatik bertatik «anomalia politiko» zen: lurraldearen bi heren etsaiaren eskuetan zeuden, bere biztanlegoaren ia erdia errefuxiatuek osatzen zuten”. Errusiako eta Turkiako koiuntura politikoez egin zuten posible independentzia, eta Soviet Batasuneko antolamendua segurtatu orduko eta kemalismo nazionalista finkatu bezain laster (1919), Armeniako Errepublika independentea ezinezkoa gerta zitekeen, gertakariak erakutsiko zuten bezala.

Populazioaren nahasmendu etnikoa, arazoen eta baliabideen arteko desoreka larria, musulman erdi-erreboltatuei egiten zitzaizkien bortxa eta gehiegikeriak, alderdi nagusiaren eta beronen Gobernuaren arteko tirabira, herriaren miseria eta gosetea, Turkia-Alemaniek ezarritako blokeoa, 1918-1919ko neguko tifus eta kolera (gosez edo gaixoz hil zen orduan biztanlegoaren % 20), atzerriko laguntzen atzerapena eta eskasia, Errepublikako Haizendaren porrota (hamasei hilabetetan, sarrerak baino hamar aldiz gastu gehiago), Estatuaren lurralde-mugen eztabaida (Georgiaren, Turkiarekin...), gatazka sozial eta hilketa etnikoak (Tbilisiren bereziki), etorkin iheslari armeniarren presentzia: dena zen eragozpen eta oztopo.

Hil-ala-bizizko arazo hauen artean onik ateratzeko, Pariseko Bak-Konferentzian eta nazioarteko diplomazian bilatu beharko ziren babesgarriak. Nazioarteko diplomaziak USARI eskaini zion Armeniaren gain hartu beharko zen "mandatua", baina Senatu amerikarrak ez zuen onartu nahi izan halako eginkizunik. Bienbitartean, ingelesek ukatu dute beren babes armatua, hain zuzen Kemal Atatürk-ek turkiarren nazionalismo turkista zuzpertz eta armeniarren hilketa berriei leku ematen dien bitartean. Armada frantsesak ere ez ditu defendatuko Ziliziako armeniarrek, eta Errepublika armeniar independenteari ezer gutxitarako balio izan zion Sèvres-eko Akordio babestaileak, Kemal-ek Armada berri-ondoren: "Gerraondoko ironietako bat hauxe da: Potentzia gal-tzaileen artean, Turkia bakarrik izan zen bere mugak zabaldu zituen, eta hau, hain zuzen, bere fronte kaukasiarrean bakarrik, beti ere Armeniaren kaltetan, gainera". 1919-1920etan, ordurarte eskierki nazioarteko arazoa zen arazi armeniarra, batez ere arazi soviet-kemalista bilakatu zen.

Hilabete t'erdia eskasean, Armada kemalistak 200.000 hildako egin zituen Armenian (1920ko irail-urriak); ondorioz, gauzak aldatzen ari ziren: herri xumeak bakea nahi du, eta segurtasuna turkiarren kontra. Alderdiak ere banatuta daude: militante askok etorkizuna Soviet Batasunean ikusten du. Berehalako erresistentzia batzuk gorabehera, logika honen bidetik ekarri zuen Armada Gorriak Armeniako Errepublika Sovietarra, ito-berria zen Armeniako Errepublika independentearen hondakinen gain. (Kars-eko Tratatu turko-sovietarrak eman zion hari nazioarteko babes juridikoa, 1921). Handik honako Historia aurreko orrialdeetan deskribatutakoan ikusi ahal izan du irakurleak.

Historia eta etorkizuna

Zerbait errepikatu arren, bil ditzagun honaino esandakoen le-
rro nagusiak. Armeniaren Historia ez da batere historia arrunta:
mendeak zehar segidatasun harrigarria izan du. Eta etenik gabeko
segida honi funtsezkoenak izan dituen oinarriak izendatu behar
balitzaizkio, zalantza handirik gabe ondorengo hauek eman behar-
ko genizkioke: Erljioa eta hizkuntza, arte plastikoak eta literatura,
kontzientzia historiko txundigarria, lanaren grina eta ezbehar la-
rrienei ere aurre egiteko adorea, erbesterik ezberdinetara moldatu
eta erro nazionalak zaintzeko herri-mina, edo beste gisa batean
esateko, borondate nazional erabakiorra, tradizioa zainduz ego-
kiera sozio-historiko berrietara egokitzeko abildadea, Aberriaren
eta Diasporaren arteko loturak zaintzea, hondamendirik gogorre-
nen artean ere solidaritate leial nekazina... Armeniarren Historia
gogoeta makro-historiko baterako alor aparta da.

Armeniarrak Estatu-molde ezberdinak sortu dituzte behin eta
berriz: Estatu independenteak, Printzerri edo Estatu autonomoak,
komunitate nazional menpeko baina egituratuak, edota Diaspora-
ko talde ezagutuak (gehienetan komertzial hutsak, baina baita es-
kubide politiko eta kultural berezikoak ere). Munduan zehar
Diasporak sortu duen "sistema sozio-historiko armeniar" honek
alde batetik baino gehiagotatik antz handia izan du juduen diaspo-
rarekin; baina, hauenak ez bezala, armeniarrek beti izan du Estatu
edo lurralde armeniar politikoki edo sozialki egitaraturen bat, bere
begira-puntutzat.

Diaspora, behin baino gehiagotan, Lurralde Historiko arme-
niarrak berak baino ere nazionalki emankorra goa ageri zaigu: kul-
turalki nabarmena da hori, eta ekonomikoki ez da izan batere
mezpretxagarria berorren emankortasuna. Bestalde, analisi inte-
resgarria izan liteke, mundu zabaleko ekarpen kulturelek nazio-
tasuna Armeniari nola indarberritu dioten ikustea, eta kultur elka-
rriketa horretan tradizioak eta modernotasunak elkar nola ondu
duten begiratzea.

Armeniak Inperio handien arteko ekaitz-uretan igeri egin be-
har izan du: Asiria, Pertsia, Partia... Alexander, Erroma, Bizan-
tzio, Islam-a, Errusia, Turkia... Ertasiako mongolak, Mendebalde-
koen Gurutzadak... Eta Inperioen arteko bitartekari izan da, Txina
eta India, Ekialde Hurbilarekin eta Europarekin lotuz... Iran-go
mazdeismoaren, arabiarren Islam-aren, Erromako Aulkiaren edo

Bizantzioko Eliza ofizialaren artean bere Eliza Nazionalari eutsi dio. Kulturarteko korronteen artean, Grezia klasikoaren, Eliz Gurasoen, Erdi Aroko obren itzulpenak egin dituzte armeniarrek, beti ere beren hizkuntzari itzulpenak duen munduarekiko irekitasun hori eskainiz. Hemen, orain, laburtu ezin dugun hizkuntz historia sozio-kulturala guztiz aberatsa da, are gehiago herri txiki batez dihardugula gogoratzen badugu.

Azpitarratzekoa da, beste alde politikoago batetik, Estatu nazionalik gabeko mende-aldietan, armeniarren komunitate-erakunde betekizun nazionala (Eliza, inprimategi edo argitalpen-etxe, ongile-elkarte, ikastetxe eta abarrena). Diasporak gaitasun berezia erakutsi izan du honelako antolamenduak sortu eta zaintzeko.

Guizi hau legami bizigarri batek jagi erazi du: armeniarren oroimen historikoak. Lanean etorkizun berriak oratzen saiatu den herri honek, bere iragana maitekiro begiratu izan du. Baldintza sozio-politikorik aldrebesenetan sortutako artxibategiek bezala, familiak eta ikastola armeniarrek Historiari eman dioten lekuan ikus daiteke iraganarekiko begiramendu maitale hori.

Orrialde hauetan egin gabe geratu da kultura armeniarren historia, alde askotatik interes berezia duen historia: artea eta armeniera nortasun historiko biziko errealitateak izan dira Armeniarren mendez mendeko bidaia aldartetsuan.

Baina, iragana iragan, etorkizun nazional eta indibiduala da armeniarrek kezkatzen dituen. Eta horixe da, edozein aldetara begiratuta ere ilun ageri zaiena (Diasporan bezala Armenia den horretan, edo izandakoetan). Kanpotik hurbiltzen zaionari beldurra ere ematen dio armeniar bati etorkizunaz izan lezakeen itxaropenaz deus galdetzeak. Sufrikarioz betetako halako eskarmentu eta lanek errepeto isil bat ernarazten diote nahitaez barnean behatzaile eta ikastunari.

J. I.

* Lanaren hasieratik bertatik, zorretan gatazkiakien eskerrona erakutsi nahi genieke: 1) Aldizkariaren jiteari jarraikiz, irakurlearentzat astunegi ez izatearren, kendu egin ditugu iturri-oharrak, baina hainbat autoreri zorretan da lan hau: Bi-

biografi oharrean aipatuz aparte, M.-L. Chaumont, N. Thierry, R. H. Hewsen, G. Khosdegian, A. Ter Minassian, Y. Ternon, M. Ferro. C. Mouradian, A. Boudjikianian-Keurokhlian, R. Hovannisian, G. J. Libaridian, eta abarren lanak gogoratu behar dira lehenengo. 2) Era batera nahiz bestera laguntza eman digutenei esker bereziagoak oraindik: H. Handalian, M. Handalian, D. Shirvanian jaun-andreei, Veneziako Mejitaristei, Samuelian liburudendako A. Aslanian-Samuelian andereari. Eskuratu ahal izan ditudan lehen argibideak ezinezkoak izango ziren berorien zerbitzu-gogorik gabe. Guzti hau batez ere, Gurrutxaga senar-emazteek emandako erraztasunei esker burutu ahal izan da. Eskerrik asko denei.

ZENBAIT OHAR BIBLIOGRAFIKO

1. Urrutiko liburutegietara joan gabe, badaude euskaraz marxismoa eta nazio-arazoa aztertu duten lanak. Begira, adibidez: AZURMENDI, J. (1971): *Hizkuntza, Etnia eta Marxismoa*. Baiona: Euskal Elkargoa; AZURMENDI, J.; PAGOOLA, M. (1980): "Lenin: ohar batzuk nazio-arazoaz", in: *Jakin* 1980, 13. zenb., 6-18. or., eta IZTUETA, P.; APALATEGI, J. (1974): *Marxismoa eta nazional arazoa Euskal Herrian*. Baiona: Elkar. Soviet Batasuneko nazionaliteci buruzko politika ezagutzeko, *Jakin-en* zenbaki berezia irakur liteke (13. zenb., 1980), eta bertan bi lan bereziki: PAGOOLA, M. (1980): "Nazioen errebolta Soviet Batasunean", 19-70. or.; eta ZABALETA, P. (1980): "Nazio-arazoa Ukrainian", 71-87. or. Ale horretan esanda dagoenez, horko langaiak autore honi zor zaizkio: CARRERE D'ENCAUSSE, H. (1978): *L'Empire éclaté. La revolte des nations en U.R.S.S.* Paris: Flammarion. Liburua, profetikoak gertatu da.

2. Armeniari buruzko bibliografia oso zabala da, noski, asko Mendebaldeko hizkuntzetan emana, batez ere Diasporan argitara emandako lanetan; baina, espero zitekeenez, Ierevan-en argiratutakoak armenieraz datoz eta berak dira, itxuraz, oinarritzko kontsulta-obra aberatsenak (nik neuk ezin izan ditut begiratu). Eskura ahal izan ditudanetatik, obra historiografiko orokor bezala bat dago guztiz azpimarragarria: DÉDÉYAN, G. (1982) (dir.): *Histoire des Arméniens*. Toulouse: Privat. Lankide-obrek ohi duten akatsen bat edo besterekin izanik ere, argitalpen aberatsa.

Beti ere ezin dira ahantz historiografian klasikoak diren autore eta obra batzuk: ADONTZ, N. (1946): *Histoire d'Arménie*. Paris: Publication de l'Union Générale de Bienfaisance; KHERUMIAN, R. (1941): *Les Arméniens. Race, Origines ethnographiques*. Paris: Vigot Frères Éd.; PASTERMADJIAN, H. (1949): *Histoire de l'Arménie, depuis les origines jusqu'au Traité de Lausanne*. Paris: Librairie Orientale H. Samuélian; eta GROUSSET, R. (1984): *Histoire de l'Arménie, des origines à 1071*. Paris: Payot.

3. Dossier-ean ikutu ditugun puntuez badago, noski, azterlan monografikoagorik ere. Kulturaren eta hizkuntzaren historiak kapitulu handia izan du historiografia armenologikoan; baina alor hori ez da hemen aztertu, eta bibliografia ere beste nonbaiterako utziko dugu.

4. Genozidioari eta azken mendeko mugimendu abertzaleari buruzko bi lan eroso aipa litezke hemen: bata *Garaia* aldizkarian eman zena: CASTILLO, Tx. (1977): "El drama del nacionalismo armenio", *Garaia* 1, 1977, n. 20, 32-39 (lan oso argigarria), Ter Minassian historikarisa ezagunari egindako elkarrizketa batekin; genozidioaz, ikus batipat azken ikerlanen berriak biltzen dituen hau (berezikiago Ternon-en lana): TRIB. PERM. DES PEUPLES (1984): *Le crime de silence. Le génocide des Arméniens*. Paris: Flammarion.

5. Karabagh-eko arazoaz argitara-berria da dokumentazio aberatsa eta sistematikoa: LIBARIDIAN, G. J. (1988) (zuz.): *Le dossier Karabagh. Faits et documents sur la question du Haut-Karabagh*. Paris: Sevig Press. D. Shirvanian-en ardurapean.

6. Aipatu liburuetan zerrenda bibliografiko argigarriak aurki ditzake irakurleak.